

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АЛИШЕР
НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ И Н С Т И Т У Т И

Қўлёзма ҳуқуқид УДК 340.113/20/575.1) +811.512.133/20/

ГУЛОМОВА ГУЛНОРА ЁҚУБОВНА

**ЎЗБЕК ЮРИДИК ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ
ТАРАҚҚИЁТИ**

10.02.02 — ўзбек тили

Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган
диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент -- 2005

Диссертация Тошкент давлат гонридик институти "Ўзбек тили ва адабиёти"
кафедрасида бажарилган.

Илмий раҳбар:

филология фанлари номзоди, профессор К.ИАЗАРОВ

Расмий оппонентлар: филология фанлари доктори,

профессор Р.ДОНИЁРОВ

филология фанлари доктори **Ш.КЎЧИМОВ**

Етакчи ил.мий муассаса — Ўзбекистон Миллий университети

Ҳимоя 2005 йил феврал ойининг 25 куни соат 14.00 да

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги ДК 015.04.02 рақамли докторлик
илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича
ихтисослаштирилган кенгаш йиғилишида ўтказилади.

Манзил: 700170, Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 9 —уй.

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
Асосий кутубхонасида танишиш мумкин (Тошкент шаҳри, И.Мўминов
кўчаси, 13— уй).

Автореферат 2005 йилнинг _____ ойининг _____ куни

гарқатилди.

Ихтисослаштирилган кенгаш илмий котиби, филология _____ 1

 Н.МАҲҚАМОВ

фанлари номзоди

ТАДҚИҚОТНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Тилнинг тараққиёти жамиятнинг, миллатнинг тараққиёти билан узвий боғлиқ. Истиқлол тилни маънавият гулшанига айлантирди. Миллий тил мустақилликнинг энг муҳим рамзларидан саналади. Давлат тили мақоми эса унинг ҳар томонлама ривожини кафолатлайди. Ўзбек тилининг истиқлол даври тараққиёти бунинг ёрқин мисоли бўла олади. Бундай истиқболли ривожланиш (ислоҳ, ўзгариш, такомиллашув), даставвал, унинг лексикасида, терминологик системаларида акс этди ва акс этмоқда. Айниқса, демократик давлат ва ҳуқуқий жамият қуриш жараёнлари билан боғлиқ ҳолда юридик тил, юридик терминологиянинг ривожланиши ва ўзбек юридик терминлари тизимининг кун сайин ўсиши, норматив — ҳуқуқий терминларни қўллашдаги қатор муаммолар шу соҳада илмий тадқиқот ишлари олиб боришни тақозо этмоқда. "Ўзбек юридик терминологиясининг Истиқлол даври тараққиёти" мавзуси шундай муаммолардан биридир.

Сир эмас, ҳозирги юриспруденция ўтган асрнинг 20 — 30 — йилларидан кейин шакллана бошлаган эди. Шунга боғлиқ равишда ҳозирги ҳолатидаги юридик терминология ҳам шакллана бошлади. Таъкидлаш жоизки, бу соҳа терминологиясининг шаклланиш жараёни осонлик билан кечмади. Алғов — далгов йилларда юридик тушунчаларни адабий лексемалар ҳисобига ифода қилишга уринилди, шундай терминларни туркийлаштиришга ҳаракат қилинди, ёппасига русчалаштириш йўлидан борилди. Бироқ Мустақилликка эришилганлиги шарофати билан ўз Конституциямизнинг яратилганлиги, янгидан —янги қонунчилик актлари ва ҳужжатларнинг қабул қилинаётганлиги, содир бўлаётган ижтимоий —сиёсий, моддий — маданий, маънавий — маърифий ислоҳотлар ўзбек тилининг . соҳалар терминологиялари, хусусан, юридик терминологиясининг шаклланиб етиши, ривожини ва тараққиёти учун ҳал қилувчи омиллардан бири бўлиб қолди.

Истиқлол туфайли юриспруденцияга бўлган эътибор тубдан ўзгарди. Миллий қонунчилигимиз шаклланди, ривожланди ва ривожланмоқда ва, энг асосийси.мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини илмий ўрганиш давлатимиз сиёсатининг муҳим вазифасига айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан мазкур масалага жуда катта эътибор берилмоқда. Инсон ҳуқуқларига оид қатор тадбирларнинг амалга оширилиши, қонуний ҳужжатларнинг яратилиши, суд — ҳуқуқ ислоҳотларининг ўтказилиши, ҳуқуқшуносликка оид дарслик ва қўлланмаларнинг нашр этилаётганлиги, қатор луғатларнинг юзага келганлиги фикримизнинг яққол далилидир.

«Ҳар бир фуқаро, ҳар бир инсон ўз ҳақ —ҳуқуқини яхши билиши ва уни ҳимоя қила олиши зарур. Одамларни ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билимлар билан қуроллантириш асосий вазифалардан бири бўлиши шарт», — деб таъкидлайди Президент Ислам Каримов'.

' Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. — Т.: Ўзбекистон, 2000. — 23 —бет.

Бу шарафли ишни амалга оширишда юридик терминологиянинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Бу борада тадқиқот ишларини олиб бориш муҳим аҳамият касб

этади. Президентимизнинг қуйидаги сўзларига эътибор берайлик: “Тилшунослик соҳасидаги илмий изланишлар, авваламбор, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ва унинг қўлланиш соҳасининг анча кенгайтирилгани, халқаро муносабатларда ишлатиладиган тиллар қаторига киритилиши кейинги йилларнинг бу борадаги улкан ютуғидир”¹.

Бу мулоҳаза тилшуносликнинг барча соҳалари, жумладан, терминологик системалари борасида тадқиқот ишларини янада чуқурлаштиришга чорлайди. Чунки соҳавий терминологияларни атрофлича ўрганиш тил, лексика сиру асрорларининг янги қирраларини очиш имконини туғдиради.

Фан ва техника, ишлаб чиқаришнинг ривожини, аввало, тилда акс этади. Бунда терминологиянинг аҳамияти бекиёсдир. Тилшунослигимизда бу соҳа бўйича кўплаб ишлар бажарилди. қатор илмий тадқиқотлар соҳалар терминологияларининг ривожини учун катта ҳисса бўлиб қўшилди. Мазкур ишларда соҳавий терминологик системалар таҳлил қилиниб, лингвистик нуқтаи назардан тадқиқ этилган. Бу тадқиқотлар фан ва техниканинг муайян бир тармоғи терминлари ривожига ижобий ҳисса қўшгани шубҳасиздир.

Тўғри, ўзбек тилшунослигида юридик терминлар ҳам тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келди. М.Қосимованинг номзодлик², Ш.Кўчимовнинг номзодлик³ ва докторлик⁴ диссертациялари шулар жумласидандир. Мазкур ишларда ҳуқуқшунослик соҳасида қўлланаётган терминлар атрофлича тадқиқ этилган бўлишига қарамай, бу борада ҳали ўзининг тўлиқ ечимини топа олмаган қатор муаммолар мавжуд.

Юридик терминларнинг шаклланиш тарихи, терминлараро маъновий муносабатлар, умумҳуқуқий тезаурус яратиш тамойиллари кабилар ана шундай муаммолардандир. Шунингдек, давр талаби билан юридик терминларнинг ясаиш масалаларини янада чуқурроқ, атрофлича ўрганиш ҳам даркорлигини таъкидлаш лозим.

Фаннинг барча тармоқларига оид терминларни, шу жумладан, ўзбек юридик терминларини ҳам тартибга солиш терминшунослар олдида турган, ҳал этилиши лозим бўлган муҳим масалалардандир.

Юридик соҳа ривожланар экан, юридик тил ҳам унга ҳамоҳанг ривожлана боради, юридик терминология равнақ топа боради.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир: Маърузалар, нутқлар, суҳбатлар. — Т.: Ўзбекистон, 1995. — 55 —бет.

² Касимова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Т., 1985.

³ Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фанлари номзоди дис. ... автореф. - Т., 1995.

⁴ Кўчимов Ш.Н. Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий — назарий муаммолари (лингво — юридик таҳлил): Филол. фанлари доктори дис. ... автореф. — Т., 2004.

Қайд этилганлар танланган мавзунинг долзарб эканлигидан далолат беради.

Диссертациянинг мақсад ва вазифалари. Тадқиқотнинг асосий мақсади ўзбек тили юридик терминологиясини яхлит система сифатада тадқиқ этиш ва юридик терминларни тартибга солиш тамойилларини аниқлашдан иборат. Бу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни бажаришга ҳаракат қилинди:

- а) ўзбек юридик терминологиясини система сифатида тадқиқ этиш;
- б) юридик терминлар тарихига экскурс қилиш;
- в) юридик терминологиянинг мавзуй гуруҳларини конкретлаштириш;
- г) терминлараро маъновий хусусиятларнинг турларини аниқлаш;
- д) терминлар гипонимиясини ёритиш;
- е) терминлар синонимиясини ўрганиш;
- ё) терминлар антонимиясини тақлил қилиш;
- ж) юридик терминларнинг ички ва ташқи имкониятлар ҳисобига бойиши йўллари янада чуқурроқ ўрганиш;
- з) юриспруденцияга оид луғатлар ва қомусларни таҳлил қилиш, уларнинг сифатини ошириш бўйича тавсиялар бериш;
- и) умумҳуқуқий тезаурус яратиш муаммоси ва уни ҳал этиш масалаларини ёритиш.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Ўзбек тилининг юридик терминологияси яхлит бир система сифатида ўрганилди қандак бор терминларни тартибга солишга қаратилган умумҳуқуқий тезаурус тузиш масаласи ўртага қўйилди. Ишдаги янгиликлардан яна бири юридик терминларнинг ўзаро маъновий муносабатларини очиқ берувчи омиллар (гипонимия, синонимия, антонимия) тадқиқ этилганлигидадир. Ишда юриспруденцияга оид луғат ва қомуслар таҳлил қилиниб, уларнинг сифатини оширишга урғу берилди.

Ишнинг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий ва амалий аҳамияти қуйидагилар билан белгиланади.

— ўзбек тили илмий терминологияси, энг аввало, ўзбек юридик терминологиясининг илмий — назарий ва амалий жиҳатларини ўрганишда;

— юриспруденция соҳаси вакилларининг касбий (нутқий) маҳоратини оширишда;

— қонун чиқарувчи мутахассислар, ўзбек юридик лексикаси ва лексикографияси муаммолари билан шуғулланувчилар учун маълум аҳамият касб этиши мумкин. Шунингдек, тадқиқот натижалари юридик соҳадаги академлицей, касб ҳунар коллежлари, олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланмаси вазифасини ўташи мумкин.

Тадқиқот манбаи. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ўзбек қонунчилигига оид ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси. кодекслари, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази материаллари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Атамашунослик қўмитаси тавсиялари, юридик терминлар луғатлари ва қомуслари, айрим тарихий ёдномалар диссертациянинг асосий манбалари ҳисобланади.

Шунингдек, ишда оммавий ахборот воситаларида қўлланаётган юридик терминлар, уларнинг ишлатилиш ўрни ҳам кузатилди, айрим бадий асарларда ўз ифодасини топган юридик соҳа терминлари ҳам жалб этилди.

Тадқиқот методи. Мазкур ишда ўзбек тилининг юридик терминологик системасини диахрон план (айрим тарixий далиллар жалб этилган ҳолда)да тадқиқ этиш методидан, шунингдек, диссертацияни амалга оширишда далилларни қиёслаш усулидан ҳам фойдаланилди.

Ишни яратишда тилшунослар ҳамда ҳуқуқшуносларнинг ишларидан фойдаланилди («Библиография»даакс этган).

Тадқиқотнинг жорийланиши. Иш мавзуси Тошкент давлат юридик институти «Ўзбек тили ва адабиёти» кафедрасининг йиғилиши, институт Ижтимоий — гуманитар фанлар илмий кенгаши ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти мувофиқлаштирувчи кенгашида тасдиқланган. Тадқиқот Тошкент давлат юридик институтида бажарилди ва шу институтнинг «Ўзбек тили ва адабиёти» кафедрасида муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилди. Унинг асосий мазмуни муаллифнинг эълон қилинган 22 та мақола ва 1 та рисоласида ўз ифодасини топган.

Тадқиқотнинг таркиби. Диссертация илмий ишнинг умумий тавсифи, уч боб, умумий хулосалар ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

ИШНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Ишнинг биринчи боби «**Юридик терминларнинг мавзуй гуруҳлари ва уларнинг ўзаро муносабатлари**» деб номланган.

Мустақилликка эришилганлиги туфайли ўзбек тилининг қатор соҳавий терминологияларида, жумладан, юридик терминологик системасида ҳам ўзгаришлар рўй бера бошлади. Бундай ўзгаришлар қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, миллий ўзни англаш, янгича мафкура, ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига ўтиш амалиёти натижасида юриспруденцияга алоқадор якка ва бирикма терминлар қўллана бошлади: *сертификат, лизинг, санация, факторинг, макроиҳтисодиёт, депозитарий, мулк сугуртаси, давлат тасарруфидан чиқариш, уй—жойни хусусийлаштириш, мулк ижараси, ҳиссадорлик жамияти, ипотека шартномаси, аксилреклама, ашёвий кредит, божхона тизими, бартер, бартер битимлари.*

Иккинчидан, қайд этилган сабабларга кўра, юридик терминологияда қатор терминлар янгича маъноларида ишлатила бошланди. *Биржа* терминига ЎТИЛда шундай изоҳ берилган: «Капиталистик мамлакатларда: қимматбаҳо қоғозлар ва ҳар хил моллар савдо — сотиқ қилинадиган йирик савдо муассасаси (I, 118)». Энди мазкур терминнинг ҳозирги, замонавий тавсифига эътибор берайлик: «Аввалдан тайинланадиган манзил ва вақтда белгиланган қоидалар асосида очик савдо — сотиқ ўтказиш орқали биржа товарлари билан эркин улгуржи савдо қилиш шарт—шароитларини яратувчи, юридик шахс ҳисобланадиган корхона» (ЮАҚЛ, 69).

Лввало шуни таъкидлаш лозимки, инсониятнинг шаклланиши билан жинойтчилик ҳам юзага чиққан. Натижада аста —секин жинойтчини жазолаш

мақсадида ўзига хос ҳуқуқий нормативлар ҳам шакллана бошлаган, Ёзма ёдгорликларда, ҳозирги тил билан айтганда, юриспруденцияга алоқадор тушунчаларни ифодаловчи луғавий бирликларнинг қайд этилганлиги фикримизнинг далилидир. Масалан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк»¹ номли капитал асарида қатор терминлар ёхуд терминларнинг феъл шакллари >'з ифодасини топганлигини таъкидлаш лозим. Мана буларнинг айримлари: /чкш эр — жосус, айгоқчи, рмафар — шоҳ элчиси, ;алаш' эр — ҳар нарсада одамга дарров тухмат қилувчи, бадғумон шахс, кфтув/ад/ — ҳаҳйқат ҳисоблади, кучад/ — зўрлик қилди, бошатт/ — талоқ қилди, бошугу — бўшатиш, озод қилиш ва б.

Буюк аллома Алишер Навоий асарларида ҳуқуқшуносликка бевосита алоқаси бўлган юзлаб термин ишлатилган. Жумладан, унинг «Маҳбуб ул — кулуб» номли асарида қозилар ҳақидаги ўн иккиичи фаслда шундай дейилган: *ҳози ислом биносига аркондур ва мусулмонлар хайр ва шаррига (яхшилик ва ёмонлик) нофизи фармондур (ҳукм юритувчидир)... Шаръий ҳийлалар (ҳийлаи шаръий) гуруҳидин кўнгли очуқ, фуқаҳо тазвирлари (муфтилар найранглари) тийралигидин замири ёруқ. Рашвахўр (порахўр) муфтилар қошида манкуб ва ҳийлакор вакиллар — олдида маъюб (айбдор). Оми ҳозики май ичкай — ўлтурсулукдур ва дўзах ўшига етмасдин бурун кўйдурсулукдур¹.*

XIX асрнинг иккинчи ярмидан кейин Ўзбекистон ҳам Россия тасарруфига ўтказилгач, юриспруденция соҳасида унинг қонун — қоидалари жорий этила бошланди. Шу муносабат билан ўзбек тилида чоп этилган газета ва журналларда янгича юридик терминлар қўллаи бошлади. Бундай терминларнинг бир қисми русча — байналмилал шакл (талаффузи ўзбек тилига мослаштирилган ҳолда) да ишлатила бошланди: *авохта* (< *гауптвахта*), *адвокат*, *акция*, *арист* // *аристон*, *банхўрт*, *вайанной сўд*, *деплат*, *закўн*, *истражник*, *дознанийа* (*сўроқ*), *угалавний иш*. Қатор юридик терминлар тўлиқ ва ярим калькалаштирилган шаклда қабул қилина бошлади: *асосий ҳонун* (*конституция*), *атказ моллар* (*контрабанда*), *талабнома* (*ультиматум*), *тўлов* (*налог*), *сийаз ҳозилари*, *сибир ҳилиш*, *печат ҳилиш*, *закўнхона* (*адвокатура*).

Тилшуносликда, хусусан, лексикологияда тилнинг асосий луғавий бирлиги бўлмиш лексемалар бир — биридан ажралган ҳолда эмас, балки ўзаро боғлиқликда, хилма — хил маъновий алоқадорликда реаллик касб этиши алоҳида таъкидланади, Айни шундай ҳолат турли—туман лексик қатламларнинг қарор топишига олиб келган. Шу туфайли бундай лексик қатламлар⁶ муайян тартибда гуруҳлантирилади. Шуниси ҳам борки, тадқиқотда қўйилган мақсадга қараб, хилма — хил гуруҳлаштириб тасниф қилиш йўлидан борилади.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн учинчи том. — Т., 1966. — 18 —бет.

Лексик катламларни, терминлогик системаларни мавзуий гуруҳлаштириш. Таъкидлаб ўтамиз: мавзуий тасниф, биринчидан, рсал воқеликдаги предмет ва ҳодисаларнинг ўзларининг таснифи (экстралисоний омил)га, иккинчидан, лексемаларнинг гипонимик муносабати (интерлисоний омил)га таянади.

Тегишли материаллар таҳлили асосида ва М.Қосимова ҳамда Ш.Кўчимовлар томонидан таклиф этилган таснифлар умумлаштирилиб, ўзбек тилининг юридик терминларини қуйидагича тасниф қилиш лозим деб топилди:

i. Юридик терминлар таркибида шахсларни англатувчи қатор луғавий бирликлар мавжуд. Бу мавзуий гуруҳни, ўз навбатида, кичикрок гуруҳларга ажратиш мумкин: 1) юриспруденция соҳасида иш юритувчи шахсларни ифодаловчи терминлар: *адвокат, прокурор, судья, вакил, авалчи, акциядор, бош прокурор, кафил, криминолог, молиячи, нотариус, конвой, криминалист, суд котиби*; 2) жазоланувчи, қонунга хилоф иш қилувчи шахсларни англатувчи терминлар: *айбланувчи, безори, босқинчи, судланувчи, жиноятчи, ахлоқсиз, бандит, босқинчи, браконьер, бутлегер, гангстер, гиёҳванд, киллер, кредитор, йўлтўсар, жавобгар, гумондор.*

ii. «Жиноят турлари»ни англатувчи терминлар¹: *қотиллик, ўзрилиқ, порахўрлик, ўлдириш, зўрлаш, талон—тароғ қилиш, қўрқитиш, туҳмат қилиш, рэкетирлик, киллерлик.*

iii. «Жиноий ишни кўриш ҳаракатлари» тушунчасини англатувчи терминлар: *сўроқ, тергов, тинтув, жазо тайинлаш, судлаш // судлов, айбини бўйнига қўйиш, гувоҳлантириш.*

iv. «Судлов органлари» тушунчасини англатувчи терминлар: *суд (олий суд, халқ суди), прокуратура, адвокатура, трибунал, милиция².*

v. «Жазо жойлари» тушунчасини ифодаловчи терминлар: *қamoқ // қamoқхона, турма, губбах // гауптвахта, колония, зона, камера.*

vi. «Юридик ҳужжатлар» тушунчасини англатувчи терминлар: *ариза, конституция, гувоҳнома, ишончнома, протокол, айбнома, илтимоснома, йўриқнома, васиятнома, низом, шартнома, тилхат, ҳукмнома.*

vii. «Суд ҳукми» тушунчасини ифодаловчи терминлар: а) *қамаш, сургун қилиш, сибирь қилиш, озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, мол—мулкни мусодара қилиш, отиб ўлдириш, жарима солиш*; б) *озод қилиш, шартли ҳукм қилиш, шартли озод қилиш, жазони енгилроғи билан алмаштириш, афв этиш, амнистия.*

Систем лексикологияда лексик — мазмуний гуруҳлар марказидаги луғавий бирликларнинг ўзаро муносабатини аниқлаш масаласи муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Лексемаларнинг мазмуний алоқа турлари эса хилма — хилдир. Синонимия, антонимия, гипонимия, партонимия, градуонимия, функционимия, иерархонимия кабилар шулар жумласидандир. Олимларимизнинг тадқиқоғлари (Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, Р.Сафарова,

¹ Бу мавзуий гуруҳ М.Қосимова томонидан 11 та гуруҳчага ажратилган. Кўрсатилган автореферат, 11 — 12 —бетлар.

² Бундай терминлар шу органлар ўрнашган жой маъносини ҳам ифодалайди: суд (судга кирмоқ), милиция (милицияга қандай борса бўлади?)

М.Нарзиева, Г.Неъматова ва б.)дан маълум бўлишича, барча лексик қатламлар — лексик — мазмуний гуруҳлар, жумладан, терминологик системалардаги луғавий бирликлар бир — бири билан кўрсатилган мазмуний муносабат турларини ҳаммаси билан бир хилда алоқада бўла олмас экан. Ҳар бир соҳавий қатламниги ўзига хос хусусиялари, луғавий таркибининг бир — биридан фарқ қилиб туриши, ҳар бир соҳанинг специфик лексемалари мавжудлиги каби интерлисоний омиллар таъсирида у ёки бу соҳада мазмуний алоқа турларининг фақат айримларигина кўзга ташланиб турар экан. Масалан, тиббиёт соҳасида антонимия ниҳоятда фаол (соғлом — касал, тирик — ўлик) бўлса, зоология ёхуд ботаникада деярли учрамайди. Шу нуқтаи назардан тадқиқот объектимизга мурожаат қилинганда қўйидаш ҳолатлар ҳақида сўз юритиш мумкин:

1. Гинонимик ўзаро алоқа юридик терминологик системанинг асосини ташкил этади.

2. Тадқиқот объектимизда синонимия жуда кенг тарқалган.

3. Антонимия тез—тез учраб туради.

4. Градуонимик, иерархологик каби мазмуний алоқа турлари учрамайди.

Шу сабабларга кўра, ишимизда ! — 2 — 3 — бандлардаги терминларнинг мазмуний алоқа турлари ҳақида сўз юритилган,

1. Терминлар гипонимияси, «Вокеликда, — деб ёзишади Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловлар, — нарса, белги, хусусиятлараро жинс — тур боғланишлари жуда кенг тарқалган. Бундай боғланишларни табиатда ҳам, ҳаётда ҳам, фанда ҳам жуда кўп учратамиз»¹. Юридик терминология бу фикрни тўла маъқуллайди. Ҳақиқатан ҳам мазкур терминологик системага кирувчи мавзуй гуруҳларнинг, улар таркибларини қайси бирига мурожаат қилинмасин, жинс—тур боғланиши мавжуд эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Юридик терминблогиянинг «жиноий — процессуал ҳуқуқ» мавзуи гуруҳини олиб кўрайлик. Унинг асосини «давлат қонунлари билан белгиланган тартибга хилоф ва шу қонунларга асосан жавобгарликка тортишни талаб қиладиган, жамоат учун хавfli хатти — ҳаракат» (ЎТИЛ, I, 281) тушунчаси ташкил этадики, у жиноят термини орқали ифодаланади. Бинобарин, мазкур термин шу мавзуй гуруҳнинг архисемаси сифатида гиперонимлик вазифасини бажаради. Унинг гипонимлари ўнлаб терминлардан ташкил топган бўлиб, улар бирикма тарзида намоёнлашади. Бундай гипонимларнинг характерли жиҳати шундан иборатки, тегишли аниқловчи компонентдан кейин аниқланмиш компонент вазифасини ўтовчи жиноят терминининг ҳам ўзи қўшилиб келади. Шундай қилиб:

Жиноят (жинс) — *ижтимоий хавfli катта бўлмаган жиноят* — *унча оғир бўлмаган жиноят* — *оғир жиноят* — *ўта оғир жиноят* — *қасддан содир этилган жиноят* — *эҳтиётсизлик туфайли содир этилган жиноят* — *мураккаб айбли жиноят* — *рецидив жиноят* [турлар].

"Икки ёки ундан ортиқ, шахснинг қасддан иштирок этишда биргалашиб

¹ Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. — Т.: Ўқитувчи, 1995. — 118 —бет.

катнашиши иштирокчилик деб топилади" (ЎзР ЖК, 13).

Демак, жинойт гиперонимининг гипоними сифатида иштирокчилик термини юзага чиқади. Ўз навбатида, мазкур термин гиперонимлик вазифасини ҳам бажаради; *жинойт иштирокчилари — иштирокчилик шакллари*.

Бу тушунчалар ўртасида ўзаро муносабат яна давом этаверади, яъни гипонимик боғланишлар тобора чуқурлаша боради. Пировардида:

а) жинойт иштирокчилари [жинс] — *жинойтни бажарувчи — ташилотчи — далолатчи — ёрдамчи* [турлар];

б) иштирокчилик шакллари [жинс] — *оддий иштирокчилик — мураккаб иштирокчилик — уюшган гуруҳ — жиноий уюшма* [турлар].

Жинойт гиперонимининг гипонимларидан яна бири жазо терминидир. Гиперонимлик вазифасини бажарувчи бу терминнинг ҳам ўзига яраша гипонимлари мавжуд, яъни:

жазо [жинс] — *жарима — муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш — ахлоқ тузатиш ишлари — хизмат бўйича чеклаш — ҳамоҳ — интизомий ҳисмга жўнатилш — озодликдан маҳрум қилиш — мол—мулкни мусодара қилиш — ўлим жазоси* [турлар].

Келтирилган далиллардан муайян бир гипероним (жинс)нинг бир нечта гипоними (тури) мавжуд бўлиб, кейингиларининг баъзилари гиперонимлик вазифасини бажариб келиши мумкинлиги маълум бўлди. Бу терминларнинг ўзаро алоқадорлигини тасдиқловчи муҳим далилдир.

п. Терминлар синонимияси. Ўзбек тилшунослигида синонимия бир қадар чуқурроқ ўрганилган масалалардандир. Соҳавий терминологияларни, жумладан, юриспруденция терминологияси (М.Қосимова, Ш.Кўчимов)ни тадқиқ этишга бағишланган ишларда ҳам синонимияга алоҳида тўхтаб ўтилган. Шунга кўра, ишимизда бу масалага ўзбек юридик терминларига систем лексикология нуқтаи назаридангина ёндашилди.

Терминларнинг ўзаро муносабатида синонимия масаласи ҳам кўндаланг бўлади. Чунки ҳозирги ўзбек юридик терминологиясида кўплаб тушунчалар икки ва ундан ортиқ терминлар билан ифодалаб келинмоқда. Тадқиқот объектимида синонимларнинг лексик синонимлар ва вариантдорлик турлари, айниқса, тез — тез учраб туради.

Юридик терминлар луғатлари ва қомусларига мурожаат этилганда лексик синонимлар қаторини иккитагина эмас, балки учта ва ундан ортиқ терминлар ташкил этганлигини кўриш мумкин:

а) синиш — касодга учраш, васийлик — ҳомийлик, қилмиш — қидирмиш, гувоҳ — шоҳид, ворислик — мерос олиш, меросхўр — вворис, камомад — кам келиш;

б) тинтув — тинтув қилиш — кавлаб кўриш — титкилаб кўриш, талончилик — ўғрилнк — мол —мулкни талаб олиш; оклаш — ҳақли деб топиш — айбсиз деб топйш; кўрик — кўриш — кўздан кечириш — текшириб чиқиш ва б.

Ўз ва ўзлашма терминлардан иборат синонимик қатор ҳам тез—тез учраб тўради. Бунда, айниқса, русча — байналмилал ва ўз қатламга доир луғавий

бйрликлар синонимияси бот—бот кўзга ташлайди: *авдар — мулк*
— *бойлик, адюльтер — эр—хотин вафосизлиги, анкета — сўровнома, апартейд — ирқий айирмачилик — ҳуҳуцни чеклаш, таъҳиб ҳилиши, юстиция*
— *адлия, бланкет норма — ҳуқуқий норма — ҳавола ҳилувчи норма, ҳукм*
— *хулоса — ҳаҳиҳатнома — вердикт, вето — таҳиҳ.*

Юридик терминологияда синонимиянинг вариантдорлик тури ҳам кенг тарқалганки, улар икки хил кўринишдадир:

1. Бир компонентли терминлар вариантдорлиги: *кафиллик — кафолат, ишончсизлик — ишонмаслик, босҳинчилик — ҳароҳчилик — йўлтўсарлик, сохталаштириши — ҳалбакилаштириши, ўғирлаш — ўғирлик, нарх—нарх—наво, жаҳолат — жаҳолатпарастлик.*

2. Икки ва ундан ортиқ компонентли, яъни бирикма терминлар вариантдорлиги: *одил судлов — адолатли судлов, суд муҳокамаси — суд текшируви — суд тафтиши, хусусий ажрим — алоҳида ажрим, юрисконсульт — юридик консультант — юридик маслаҳатчи.*

“Юридик атамалар, — деб уқтирилади рисоаларнинг бирида, — бир маъноли, фикрлар аниқ баён қилиниши, ибораларнинг ниҳоятда аниқ ва равон бўлиши, ифодаланаётган матнда акс этаётган мазмуннинг икки маънода бўлмаслиги, ҳуқуқий терминологияларнинг барқарор, унинг ишлатилиши **якка ҳолда бўлиши** (таъкид бизники — Г.Ғ.), юридик атамаларнинг содда ва тушунарли тузилиши талабларига жавоб бериши лозим” .

Терминлар синонимияси ҳақиқатан ҳам информация алмашинув жараёнини қийинлаштиради, чалкашликларга олиб келади. Шунинг учун терминология назариясида “**битта тушунчага - битта тил бирлиги**” принципига амал қилиш лозимлиги алоҳида уқтирилади. Юқорида келтирилган далиллар юридик терминологияда ҳам синонимия ва унинг бир тури вариантдорлик анча авж олганлигини тасдиқлайди. Шундай экан, нафақат терминшунослар, балки юрист мутахассислар ҳам иложи бор қадар “биттага — битта” принципи асосида иш кўришлари лозим. Таъкидлаш лозимки, юридик терминлар синонимияси ва ундан “кутулиш” йўл—йўриқлари М.Қосимова ва Ш.Кўчимовларнинг ишларида ўз ифодасини топган. Шунга кўра ва ишимизнинг асосий мақсади тақозоси билан мазкур масала ҳақида мулоҳаза юритиш лозим деб топилмади. Шундай бўлса—да, биттагина мисол келтириб ўтишни ўринли деб билдик.

Ҳуқуқ билан бевосита боғлиқ бўлган ижтимоий— сиёсий термин — ҳокимликни олиб кўрайлик. Мазкур термин ифодалаётган тушунчага нйсбатан икки хил кўринишда йшлатилмоқда (*Тошкент шаҳар ҳокимлиги, Юнусобод тумани ҳокимияти*). Фикримизча, бу ўринда ҳокимлик вариантдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки **ҳокимлик** термини грамматик қурилиши, товуш тузилиши, талаффузи жиҳатидап ўзбек адабий тили талабларига тўлиқ мос келади. Бундан ташқари, **-лик** аффикси ўзбек адабий тилида фаол сўз ясовчи кўшимча ҳисобланади (*тадбиркорлик, жавобгарлик, таъмагирлик, гиёҳвандлик, дезертирлик*),

Ҳокимият термини “давлат бошқармаси” маъносида қатъийлашиб қсшан;

олий ҳокимият. Бундай ҳокимиятни эса президент ёхуд вазир бошқаради. Шундай экан, туман, шаҳар, вилоятларни бошқариш органини **ҳокимлик** деб аташ маъқул.

ш. Терминлар антонимияси. Ўзбек тилшунослигида антонимлар, яъни зид маъноли луғавий birlikлар бир қадар тадқиқ этилган (С.Муталлибов, С.Усмонов, Б.Исабеков, Р.Шукуров ва б.). Бу ишларда умумдабий тил доирасидаги антонимлар ўрганилган. Бироқ терминологик системаларнинг баъзиларида, антонимия реал мавжуд бўлса—да, унга эътибор берилмаган. Вақоланки, қатор терминологик системалар (масалан, тиббиёт, биология)да терминлараро маъновий муносабатларнинг турларидан бири антонимия кенг тарқалган. Юридик терминологик системада ҳам шундайдир. Бунинг боиси бор, албатта. Чунки юриспруденциянинг асосий вазифаси адолатлилик ва адолатсизликни, қонунийлик ва нқонунийликни бир— биридан ажрим қилиб, ҳаққониятни ўрнатишдан иборат. Бундай реал воқелик эса кўплаб бир — бирига зид тушунчаларнинг қарор топишига олиб келди. Бундай тушунчалар терминлар воситасида воқеланган.

Юридик терминологиянинг барча мавзуй гуруҳларида антоним терминлардан фойдаланилмайди. Уларнинг фақат «жиноят турлари», «шахслар», «жиноий ишни кўриш», «суд ҳукми» каби гуруҳларидагина антонимлар мавжуд.

Ўзбек юридик терминологиясида қўлланаётган антонимлар тузилишига кўра қуйидаги кўринишларга эга:

1. Иккала компоненти ҳам якка терминлардан иборат: *айбсиз — айбдор, қонунийлик — ноқонунийлик, даъвогар — жавобгар, фуқаролик — фуқаросизлик, оҳлаш — қоралаш, резидент — нрезидент.*

2. Бир компоненти якка, иккинчиси бирикмадан иборат: *қонунийлик— қонуний эмаслик, шуурлилих — ақли расо эмаслик, даромад — кам келиш, қамаш — озод қилиш.*

3. Иккала компоненти бирикма терминлардан иборат: *кўчма мулк — кўчмас мулк, қонуний ҳаракат — ноқонуний ҳаракат, асосли даъво —... ■: асоссиз даъво, адолатли ҳукм — адолатсиз ҳукм.*

Терминологик системалар таркибидаги антонимик лексемаларнинг антонимик муносабатини аниқлаш ҳам муҳим лисоний омилдир¹.

Умумдабий тилдаги антонимларнинг ўзигина эмас, балки ҳар бир антонимнинг шу маъносига боғлиқ бўлган синонимларини ўрганиш ўзига хос лисоний аҳамиятга эга. Бу фикр бевосита юридик терминологияга ҳам тааллуқлидир. Кузатишлардан юридик антоним терминлар қаторининг ҳар бири ёхуд биттаси синонимик муносабатда эканлиги маълум бўлди.

1. Биринчи компонентнинг синоними бўлган, иккинчисиники эса синоними бўлмаган антоним терминлар:

а) адолатли ҳукм, — адолатсиз¹ ҳукм
одил ҳукм

б) озод қилиш, — қамаш

¹ Сандов А., Сарқисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. — Т.: Адолат, 1994. — 7—бет.

бўшатиш

2. Иккала компонентининг синонимлари бўлган антоним терминлар:

а) айбсиз (шахс)	айбдор (шахс)
беғуноҳ (шахс)	ғуноҳкор (шахс)
б) даромад	ҳаражат
кирим	чиқим

Диссертациянинг иккинчи боби «Ўзбек тили юридик терминларининг қарор топишида ички ва ташқи имкониятларнинг ўрни» деб аталган бўлиб, икки бўлимдан ташкил топган.

Биринчи бўлимда юридик терминларнинг она тилимиз имкониятлари асосида ясалиши масалалари ўрганилган. Юридик терминологияда ҳам ясама терминлар ўзига хос ўринни эгаллайди. Гарчи, М.Қосимованинг ишида терминлар ясалиши ҳақида гап кетган бўлса—да, мазкур масала ўзининг тўлиқ ечимини топа олган, дея олмаймиз. Чунки ишда юридик терминларнинг ясалишида фақат уртагина, яъни —чи, -лик, —и(ш) аффикслари ҳамда иккитагина — нома, -хона каби аффиксоидлар билан ҳосил қилинган терминлардан намуналар келтирилган. Ишда тўб юридик терминлар ҳақида деярли сўз юритилмаган. Ваҳоланки, юридик терминология асосини, гарчи кўп миқдорда бўлмаса—да, туб терминлар ташкил этади. Улар эса, ўз навбатида, ясама терминларнинг ясалиши учун асосдир.

Юридик термнологияда элликтага яқин туб термин бўлиб, уларнинг бир қисми асли ўзбекча (умумтуркий)дир: *ажрим, кенгаш, бурч, бўнак, ёрлик, солиқ, тузук* («Темур тузуклари»), *товар, иш, улуш, онт, ёш, бадарға* ва б.

Юридик туб терминларнинг бир қисми генетик жиҳатдан ўзлашма қатламга мансубдир: *адлия, айб, анъана, удум, арз, ариза, ахлоқ, ашё, ҳухух, васий, васият, васица, вакил, вақф, қарз, далил, жазо, жарима, закот, ижара, кафил, жиноят, мерос, оила: аболция, авал, авизо, авуар, валюта, кодекс, конституция, лизинг, кредит, милиция, прокурор, адвокат.*

Таъкидлаш жоизки, бу терминларнинг жуда кўпчилигидан ясама терминлар ҳосил қилинган. Аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, юридик терминдан янги юридик термин ясалган.

1.Юридик ясама терминлар. Ўзбек тилида қарийб тўрт юзта сўз ёхуд форма ясовчи аффикс ва префикслар мавжуд. Бироқ уларнинг барчаси ҳам терминлар ясалишида қатнаша олмайди. Боз устига, ҳар бир соҳанинг ўзига хос термин ясалиши иқтидори бор. Юридик терминологияда кўрсатиб ўтилган базавий туб терминлардан қанда бошқа соҳаларга оид лексемалардан қуйидаги аффикслар воситасида қўнлаб терминлар ясалган:

1. **-лик²аффикснинг** асосга қўшилиувидан қуйидаги маъноли терминлар ҳосил қилинган: а) яшаш асосида ифодаланган соҳа бўйича мутахассислик: *котиблик, адвокатлик, судьялик, прокурорлик*; б) ижобий ёхуд салбий хатти — ҳаракат, ҳолат: *зараркунандалик, безорилик, қаллоблик, босқинчилик, ҳарздорлик, дезертирлик, жосуслик, рэкетирлик, киллерлик*; в) яшаш асоси маъноси билан боғлиқ бўлган хусусият, белги: *ошкоралик, сохталик, зидлик, дахлсизлик.*

2. **-и(ш) аффикси** ёрдамида юриспруденцияга алоқадор, ясалиш

асосидан англашилган ҳаракат, жараён номларини ифодаловчи терминлар ясалган: *айблаш, таҳқирлаш, хатлаш, ҳийнаш, ўлдириш, судлашиш, обрўсизлантириш, мувофиқлаштириш* ва **х. к.**

3. **-чи аффикси.** Ўзбек тилид а ўш унумдорлиш, сермахсуллиш билан ажралиб турадиган мазкур аффикс юридик терминологияда ҳам фаоллишни сақлаб келмоқда. Чунки юриспруденцияда, асосан, шахслар билан иш кўрилади. Шундай экан, бу жараёнда юзлаб хил хусусиятларга эга бўлган шахслар иштирок этади. Уларнинг ҳар бири ўз номинациясига эгадир: *аризачи, товламачи, қўшмачи, фитачи, ҳораловчи, таловчи, айбловчи, жазоловчи, растратчи, оҳловчи, чайҳовчи, босҳинчи, айбланувчи.*

4. **-дор аффикси** иштирокида ҳам шахс номлари ясалган: *айбдор, ижарадор, мансабдор, ҳарздор, бўнақдор, мулкдор, амлақдор, гумондор, манфаатдор, акциядор, сармоядор.*

5. **-м (-им, -ум) аффикси** мавҳум тушунчаларни ифодаловчи терминлар ҳосил қилади: *ажрим, кечирим, битим, тизим, йигим, ўлим, бўлим, кирим, ечим, чиҳим, боҳим.*

6. **-хўр аффикси** ясалиш асосидан англашилган нарса — предметлар, айниқса, егулик ва ичимликларни кўпроқ истеъмол қилувчи, кўпинча, салбий маъноли шахслар номларини ясайди: *фойдахўр, ижарахўр, порахўр, судхўр, ароҳхўр, ҳасамхўр, текинхўр, ҳонхўр, меросхўр, онтхўр.*

7. — **боз аффикси** шахснинг ясалиш асоси англашган нарса — предмет билан кўп шуғулланиш, шунга берилганлик маъносини ифодалайди: *аризабоз, гуруҳбоз, ҳартабоз, фоҳишабоз, лўттибоз, хотинбоз, ҳиморбоз.*

п. Аффиксоидлар билан ясалган терминлар. Ҳозирга ўзбек адабий тилида ҳар хил маъноли лексемаларнинг ясалишида **-нома, -хона, -поя, -обод** каби аффиксоидлар бир қадар фаол иштирок этиб келмоқда. ҲУБУҚшунослик терминологиясида ҳам уларнинг баъзилари иштирокида ясалган терминлар ишлатилмоқда.

1.-**нома аффиксоиди.** Юриспруденцияда ҳам барча ишлар муайян ҳужжатлар асосида олиб бориладигани, улар — **нома** аффиксоиди иштирокида ясалган: *айбнома, далолатнома, аҳднома, арзнома, ҳукмнома, низомнома, инъомнома, шаҳодатнома, маълумотнома, васиятнома, шикоятнома, ваҳфнома, ҳадъянома, сулҳнома.*

2.- **хона аффиксоиди.** «Бу аффиксоид асосдан англашилган иш, ҳаракатга мўлжалланган, шу нарса қилинадиган (тайёрланадиган, боқиладиган ва **қ.к.**) жой (объект)ни билдирувчи отлар ясайди!». Тадқиқот объектимизда ҳам шу аффиксоид асосида ясалган ўттизтага яқин термин қўлланмоқда: *божхона, гаровхона, элчихона, мирзахона, хазинахона, миршабхона, ҳозихона, ўғрихона, ҳабулхона, консулхона, ҳибсхона, ваколатхона, ширатхона, ҳамоҳхона.*

Юридик терминологияда қўшма терминларнинг соф (ҳуқуқбузар, қоиунбузар), жуфт (манзил—давлат, ҳуқуқ—тартибот), қисқартма ИИВ — ички ишлар вазирлиги, МХХ — Миллий Ҳавфсизлик Хизмати) каби турлари ишлатилади.

ш.Юридик бирикма терминлар. Ўзбек тилининг қатор терминологик

системаларида бирикма терминлардан фойдаланилган. Шуниси ҳам борки, бирикма терминлар мутлақ кўпчиликни ташкил этади. Масалан, А.Мадвалиевнинг аниқлашича, тўпланган 5000 та терминнинг 3310 таси, яъни 60,6 фоизи бирикма терминлардан иборат экан². Юридик манбаларга мурожаат этилганда ҳам шундай ҳолатни кўриш мумкин. Бироқ ҳисоб— китобларга қараганда, мазкур терминсистемада бирикма терминларнинг кўпроқ эканлиги маълум бўлди. Масалан, РЎЮАЛда жами 4775 та русча термин ўз ифодасини топган бўлиб, унинг қарийб 80% ўзбек тилида бирикма термин билан ўгирилган. ЮЭда ҳам шундай ҳолатни кўриш мумкин. (3500 га яқин терминнинг 80% дан кўпроғи бирикмалардир).

Маълумки, бирикмалар таркибига кўра, содда ва мураккаб шаклда бўлади. Содда бирикма терминлар иккита мустақил маъноли лексемалардан иборат бўлиб, улар кўплиги билан ажралиб туради: *билвосита далил, бож тўловлари, валюта ҳисоби, давлат сири, инсон ҳуқуқи* (ЮЭ). Мазкур энциклопедияда мураккаб терминлар ҳам ўзига хос ўринни эгаллаган: *озодликдан маҳрум этиш, оператив бошқарув ҳуқуқи; талабни бошқа бировга ўтказиш, унча оғир бўлмаган жиноятлар; ундирувни умумий мол— мулкдаги улушга ҳаратиш; турар жойни ижарачидан ижарага олиш шартномаси*. Тўғри, кўп компонентли бирикмалар муомала жараёнини анча қийинлаштириб қўяди. Шунинг учун бу каби бирикмаларни янада ихчамлаштириш йўлидан борилгани маъқул.

Икки компонентли бирикмалар куйидаги икки хил андоза асосида ясалади: 1) **от + от** андозаси; 2) **сифат + от** андозаси.

1. **От + от** андозаси асосида ясалган бирикма терминлар, уч хил изофа воситасида ясалган: 1) биринчи тип изофали: *фрахт ҳилиш, шўъба корхона*, (Ҳожиев Аўзбек тили сўз ясаши, — Т., 1989. —51—бет.

Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминология и вопрос её нормализации: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Т., 1986. - С. 15.

2) иккинчи тип изофали: *йўл божси, жиноят иши, ер кадастри*; 3) учинчи тип изофали: *цилмишининг жиноийлиги*.

2.Юридик терминсистемада **сифат + от** андозаси асосида ясалган бирикма терминлар кўплиги билан ажралиб туради (ЮЭда беш юзтадан ортиқ). Мазкур типдаги бирикмаларнинг аниқловчи компоненти, биринчидан, аслий («ҳора кодекслар», *гараз ниятлар*) ва нисбий сифатлардан иборат бўлади. Булардан, иккинчи тип бирикма терминларнинг аниқловчи компоненти бир қатор аффикслар билан шакллантирилади: —**ий (-вий) аффикси**: *ҳуқуқий ворислик, жисмоний шахс, даврий божхона, жиноий гуруҳ*; —**ли аффикси**: *давомли жиноятлар, ишончли вакил, шартли васиятнома*; —**дор аффикси**: *мансабдор шахс*; —**сиз аффикси**: *штатсиз консул, асоссиз даъво, адолатсиз ҳукм*; —**ки** (—**ги, -қи**) **аффикси**: *юзакли излар, дастлабки тергов, қалбаки пул*; —**ма аффикси**: *ёзма далиллар, жамланма ҳужжатлар, йиғма ҳужжатлар*; —**аро аффикси**: *давлатлараро тузилмалар*-, —**симон аффикси**: *давлатсимон ташкилотлар*-, —**мас аффикси**: *кўчмас мулк, бўлинмас ашё*; —**но префикси**: *ноҳалол реклама, ноҳонуний ҳаракат*; **бил**— **префикси**: *билвосита далил*.

Мазкур бобнинг иккинчи бўлимида юридик терминологиянинг ташқи

имкониятлар ҳисобига қарор топиши ўрганилган. Барча терминсистемаларда бўлганидек, ҳуқуқшуносликда ҳам ўзлашма қатлам муҳим ўринни эгаллайди. Улар қуйидаги тилларга тегишлидир:

I. Форс-тожикча терминлар. Қадимдан яқин қўшничилик, қатор жойларда аралаш — қуралаш яшаш, куда — андачилик ва ҳоказо экстралисоний омиллар натижасида лексемалар алмашуви рўй берганлигидан ўзбек тили лексикасида, хусусан, терминологик системаларида форс—тожикча терминлар ўзига хос ўринни эгаллади. Юридик терминология хусусида ҳам 1яундай дейиш мумкин. Бундай ўзлашма терминлар тарихийлик нуқтаи назаридан икки гуруҳдан иборат:

1. Архаизм ёхуд историзмлар қаторига ўтиб қолган терминлар: *канахона* (ичида канаси кўп бўлган зиндон, қамоқхона), *каниз*, *канизак*, *коранда*, *зиндон*, *зиндонбон*, *товондор*.

2. Ҳозирги юридик терминологияда ҳам фаол ишлатилаётган терминлар: *гаров*, *пора*, *киссовур*, *камомад*, *даромад*, *хунрез*, *бадбин*, *бадном*, *падаркуш* ва б.

II. Арабча терминлар. Ўтмишда ўлкамизда шариат, яъни ислом ҳуқуқи жорий этилганлиги муносабати билан араб тилидан кўплаб ҳуқуқий терминлар она тилимизга ўзлаштирила бошланди. Бундай терминларни ҳам икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Мозийда кенг қўлланишда бўлган, бироқ ҳозирда қўлланмаётган терминлар: *каззоб*, *кайфиёт*, *табаа* (*фуҳаро*), *тавҳ*, *талох*, *тарафайн*, *ҳанафия*, *моликия*, *ш.офиъия*, *ҳанбалия*, *закот*, *вожиб*, *мубоҳ*.

2. Ҳозирда ҳам фаол қўлланаётган терминлар: *ҳонун*, *ҳуҳуҳ*, *кафил*, *кафолат*, *фуҳаро*, *тажовуз*, *туҳмат*, *шариат*, *айб*, *ворис*, *мерос*, *ҳадя*, *мулк*, *никоҳ*, *жиноят*, *жазо*, *афв*, *хизмат*.

Характерлиси шундаки, мазкур ўзлашмалар негизида янгидан —янги юридик терминлар ҳосил қилинган:

қонун: *қонунбузар*, *қонунийлик*, *қонунлашиш*, *қонунлаштириш*, *қонунсизлик*, *қонунчилик*, *қонуншунос*, *қонуншунослик*;

ҳуқуқ: *ҳуқуқийлик*, *ҳуқуқлилик*, *ҳуқуқсизлик*, *ҳуқуқшунос*, *ҳуқуқбузар*, *ҳуқуқбузарлик*.

III. Русча-байналмилал терминлар. Муайян экстралингвистик сабабларга кўра, юридик терминологияда ҳам рус тилидан ва у орқали Европа тилларидан кўплаб терминлар олинди, уларнинг бир талайи ҳозирда ҳам қўлланишдадир. Ўзбек тилида қўлланаётган асли рус тилининг ўзига оид юридик терминлар унчалик кўп эмас. *Судья*, *суд*, *турма* (<тюрма), *каторга*, *неустойка*, *наряд* каби санокли терминлар шулар жумласидандир. Бироқ олдин Европа тилларидан рус тилига ва ундан ўзбек тилига ўтган юридик терминларнинг миқдори сезиларли даражададир. Масалан, ХЎТда 400 га яқин шундай термин ўз ифодасини топган: *адвокат*, *акт*, *алиби*, *алимент*, *амнистия*, *апелляция*, *аукцион*, *бизнес*, *биржа*, *прокурор*, *виза*, *декларация*, *дотация*, *кассация*, *сертификат* ва б.

Мазкур ўзлашма қатламда ҳам русча — байналмилал асосларга ўзбекча сўз ясовчи воситалар қўшилиши билан ясалган терминлар мавжуд: *консуллик*,

консулхона, адвокатлик, террорчи, контрабандачи, юристлик, агентлик, турмахона. Бундай ҳолат ўзбек тили лексикаси, хусусан, юридик терминологиясининг ўз таркибини тўлдирувчи имкониятлар доираси кенг эканлигидан далолат беради. ,

Ишнинг учинчи боби «Юридик терминлар луғатлари ва тезаурус масаласи» деб номланган бўлиб, икки бўлимдан иборат.

Биринчи бўлимда юриспруденция соҳасида яратилган хилма —хил луғатлар ва қомуслар ҳақида сўз боради. Мухими, бошқа соҳавий терминсистемаларга қараганда, юридик соҳада кўплаб луғат ва қомуслар нашр этилган. Чунончи, ҳозирга қадар 6 та терминологик, изоҳли луғат ва иккита қомус яратилган. Уларнинг ҳар бири ўзига хос аҳамиятга эга. Луғат тузувчиларнинг мақсади битта эди — ўзбек тилининг юридик терминларини тартибга солиш. Маълум даражада мазкур вазифа адо этилди ҳам. Ўзбек юриспруденциясида ишлатилаётган, юридик тушунчаларни тўғри ифодалаётган юзлаб терминлар луғат тузувчилар томонидан таклиф этилган.

Бироқ ҳар бир ишда тўқис дейилганидай, нашр этилган барча луғат ва қомусларга хос қатъ камчиликлар мавжуд эканлиги аниқланди. Уларнинг баъзиларини санаб ўтиш тузилажак луғатларнинг сифатини ошириш, энг муҳими, юридик терминлар тезаўрусини яратиш имконини туғдиради, деб ўйлаймиз. Бундай ноаниқликлар қуйидагилардан иборат:

1. Луғатшуносликда у ёки бу лексик бирликни таърифлашда бирхилликка эришилиши лозимлиги қоида сифатида тан олинган. Тўғри, ҳар хил Изоҳли луғатларда бирор лексеманинг изоҳида билинар — билинмас фарқ бўлиши мумкин. Бироқ муайян бир термин луғатларда ҳар хил изоҳланаверса

термин истемолчиси қийин аҳволга тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Фикримизнинг исботи учун далилларга мурожаат қиламиз. Дастлаб юридик термин бўлмиш кодексни олиб кўрайлик. Манбаларда унинг хилма —хил изоҳланганлигини кўриш мумкин:

КОДЕКС

ЎЗСЭ (1974)	ЎТИЛ (1981)	ЮТҚР ЎЛ (1983)	ХОЎТ (1999)	РЎЮА Л (2002)	ЮЭ (2001)
Ҳуқуқ норм — алари — н н ягона систе — м г солинг анг	Ҳуқуқ инг бирор со — н гоид тартибг а солинг ан қонунл ар	Қонунла р тўпла м и, м ар с а л а н ; ЎзССР инг Никоҳ ва оила ко — декси... (97)	Ҳуқуқ инг б и соҳаси ни систем ага солувч қонунл ар тўплам	Тизимла — ртирилга н ҳ у қ у қ и й а к т л а р, унда хуқуқ тармоғи — нинг барча нормала	С и с — темага с о л и н г н қонун — хуж — жат лари бўлиб, унга хуқуқнинг муайян соҳа —

қонун акти (5— жилд, илд, 547)	туплам и (I жилд, 391)		и (34)	ри белгила н — ган... (231)	сига оид қонун лар ритилади (115)
---	---------------------------------	--	--------	---	---

п. Маълумки, тергов вақтида, суд жараёнида ёхуд ҳуқуқшуносликка оид адабиётларда, кодекс ва қонунларда ишлатилган ҳар қандай сўз (лексема) юридик термин бўлавермайди. Шу нуқтаи назардан, ЮТҚРЎЛга қуйидаги лексик бирликларнинг ҳам киритилганлигини ва йзоҳлаб берилганлигини тўғри дея олмаймиз: *горло — томоқ, бўғиз, гробница — мақбара, сагана, қабр, диплом — диплом, ерунда — сафсата, жемчужина*

— *марварид* *донаси,*
жипотноводство — чорвачилик, знамя — байроқ, кораблекрушение — кема
ҳалокати, кре^ение — чўҳинтириши, крик — қичқириши, лекарь — табиб, лоб
— *пешона.* Ч

Қани энди, шундай хатолик бошқа луғатларда такрорланмаган бўлса. Афсуски, юриспруденцияга алоқаси бўлмаган, яъни бевосита юридик терминологиянинг мулки ҳисобланмаган қатор лексик бирликлар махсус луғатларга киритиб юборилаверган. Масалан, ЮАИЛда юридик термин деб аталмиш, лекин бошқа — бошқа соҳаларнинг терминлари ўз ифодасини топган: *аборт — аборт, батог — таёқ, братья и сестры — ака—ука ва опа—сингиллар, бригадное обучение — бригада тарзида ўқитиши, брошюра* — *рисола, китобча, венерические болезни — таносил касалликлари, ветеран Великой Отечественной войны — Улуғ Ватан уруши қайвониси (?), фахрийси, ветеринар — мол дўхтири, байтар, внутреннее море — ички денгиз, гавань — гавань, кемагоҳ, пасъток — ўғай ўғил, судно — кема (савол туғилади: судно — кема юридик термин экан, нега унда луғатга пароход, теплоход, лодка, катер каби ўнлаб терминлар киритилмаган?)* ва б.

ш. Луғатлардан луғатларга «кўчиб» келаётган яна бир ноаниқлик мавжуд. Маълумки, руслар ёхуд рус тилини пухта ўзлаштирган шахслар учун бирикма терминларнинг қай тарзда жойлаштирилиши унчалик қийинчилик туғдирмайди. Шунинг учун рус тилидаги луғатларнинг бир қисмида бирикма терминлар икки хил усул билан жойлаштирилади: 1) от + сифат андозаси асосида; 2) сифат + от андозаси асосида. Биринчи типдаги андозали луғатлар норусийзабон шахслар учун ниҳоятда қийинчилик туғдиради. Чунки у ёки бу бирикма термин тегишли манбаларда фақат сифат + от андозаси асосида ифода қилинади. Битгагина мисол келтирамиз: «Задачами семеино законоАательства являются укрепление семьи, построение семеиных отношений на чувствах взаимной любви,... недопустимость произвольного вмешательства кого—либо в дела семьи...» (ОК, 153). Матн тагига чизилган бирикма терминлар фақат сифат + от андозаси асосида акс эттирилган.

Ундаги бирикма терминларнинг русча вариантыни луғатлардан топиш қийинчилик туғдирмайди. Бироқ отношения семейнме типидаги бирикмаларни излаб топиш анча мушкул.

iv. Луғатларда йўл қўйиб келинаётган яна бир камчилик ҳақида сўз юритишга тўғри келади. Терминология масалаларини ўрганишга бағишланган ишларда сўз туркумларидан сифат, феъл, равиш кабилар термин бўла олмаслиги исботланган¹. Шундай бўлишига қарамай, ҳуқуқшуносликка оид луғатларда мазкур сўз туркумларига оид сўз ва лексемалар ҳам «сўз ўрнини» эгаллаган, яъни термин деб ҳисобланган:

а) сифат туркумига оид сўзлар: *альтернативный* — *альтернатив*, *безапелляционный* — *қатъий*, *узил—кесил*, *бесправный* — *ҳуҳуҳсиз*, *вверенный*

— *ишонилган*, *вещественный* — *нарсадан*, *бюмдан* иборат бўлган. Таъкидлаш керакки, сифатлар отлашган вақтдагина¹ терминлик ҳуқуқига эга бўла олади. Шу нуқтаи назардан, луғатга қуйидаги отлашган сифатларнинг киритилганлигини тўғри деб ҳисоблаймиз: *виновный* — *айбдор*, *вменяемый* — *ақли расо*. ”

б) феъл туркумига оид сўзлар: *баллотировать* — *овоз бериш*, *овозга ҳўйиш*, *сайлаш*, *бичевать* — *шарманда ҳилмоқ*, *блокировать* — *блокада ҳилмоқ*, *цамал ҳилмоқ*.

Айни шу хилдаги хато бошқа бир луғатда ҳам мавжуд: *амнистировать* — *авф этмоқ*, *отшарафовать* — *жарима солмоқ*, *перебежать* — *қочиб ўтмоқ* (ЮАИЛ).

в) равиш туркумига оид сўзлар: *безвмездно* — *ҳеч қаерга кетиб қолмаслик*, *бесшумно* — *товуш чиқармай*, *тинчгина*, *вдребезги* — *кул—кул*, *чил—чил*,

¹ Лотте Д.С. **Вопрось! заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов // Вопрось! терминологии (Материаль! Всесоюзного терминологического совешания). Лингвистические проблемь! научно-технической терминологии.** - М., 1970; Дониёров Р. **Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари.** — Т.: Фан, 1977; Данияров Р. **Техническая терминология узбекского язмка на современном этапе: Автореф. дис. ... д — ра филол. наук.**

— Т., 1988.

вслепую — *кўр—кўрона*, *досрочно* — *муддатидан аввал*, *дословно* — *айнан*, *сўзма—сўз*, *дотла* — *бутунлай*, *тамомила*, *заведомо* — *била туриб* ва б.

v. Кўриб чиқилган луғатларнинг кўпида яна бир камчиликка йўл қўйилганлигини кўриш мумкин, Маълумки, луғатларда бирикмаларнинг, асосан, сифат + от шакли берилс+ди. Шу билан бирга, уларнинг от + сифат шакли ҳам ўрин олиб келмоқда. Ҳамма гап шундаки, айрим луғатларда бир тушунчани И(х:)даловчи бирикмаларнинг иккала шакли ҳам бериб келинмоқда: *акции привелигированнык привелигированные акции власть сўебная судебная власть иммунитет президентский президентский иммунитет* (РЎЮАЛ).

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Лекин шуларнинг ў.зиёк

луғатчилик принципларига амал қилинмаганлигидан далолат беради.

Тадқиқот учинчи бобининг иккинчи қисми "Ўзбек тилининг ўмумҳуқуқий тезаурусини тузиш муаммолари" деб номланган.

Тезаурус (юн, — япава) — хазина, бойлик маъносини англатиб, тилнинг тўлиқ мазмун ахборотига эга бўлган луғати демакдир. Тезаурус муайян илмий тилнинг (соҳа тилининг) семантикасини белгилаб беради. Тезаурус бирор тилнинг ёки бу соҳаси бўйича мукамаллуғати бўлиб, терминология асосини ташкил қилади. Тезаурус сўзнинг тўлиқ мазмуний маълумотини берувчи луғавий бўлиб, муайян тушунчанинг интралингвистик ва экстралингвистик алоқалари тизимидир.

Бундай луғат муайян илмий соҳага оид сўз ва сўз бирикмалари ёрдамида терминологик -газим моделда яратилади, натижада лексикографияда тезаурус; илмий тасниф пайдо бўлади.

Тезаурусда ҳуқуқий терминларга хос бўлган умумжиқатлар (маъно қирралари ва семалари) тўлиқ акс этиши лозим. Шукинг учун тезаурус семантикаси юридик терминлар орқали ифодаланганидан асосий (умум.муомаладаги) маънога тенг бўлади: тезаурус маъноси юриспруденция учун доминанта маъно саналади. Бинобарин, тезауруснинг моҳияти терминларга хос барча қирраларни, жиқатларни, хусусиятларни, маъно оттенка (вазифа — вазифадорликни, маъно — маънодорликни, сема — семемаликни ва б.) ларни умумлаштириб шарҳлаш орқали аниқланади.

Умумҳуқуқий тезаурус ёрдамида юридик терминологиядаги номувофиқликларга барҳам берилади, терминлар бирхиллигига эришилади.

Тезаурус тилнинг мукамал луғавий бойлигини ифодалар экан, уни юриспруденциянинг тўлиқ сўзлиги дейилса хато бўлмайди, Бирор тилнинг пухта луғатини яратишда тезаурус етакчи омил ҳисобланади. Шуниси ҳам борки, умумҳуқуқий тезаурус юриспруденциянинг барча соҳаларига оид хилма — хил луғатлар яратиш имконини беради.

Тезауруснинг аҳамияти жуда катга. У умумҳуқуқий терминларни нормалаштириш, терминларнинг бирхиллигига эришишга олиб келади. Масалан, синонимияни аниқлаш ва уни бартараф этиш муаммосини олиб кўрайлик. Бу муаммони синонимик терминларни <алоҳида гуруҳлар (синфлар)га бирлаштириб, уларнинг доминанти (дескриптори)ни танлаш йўли билан ҳал этиш мумкин. Ҳуқуқшуносликнинг турли соҳаларида ишлатиб келинаётган қуйидаги терминларни кўриб чиқамиз: *иш стажси, ишлаб чиқариш стажси, меҳнат стажси*. Бу терминлар аслида битта тушунчани ифодалайди. Энди уларнинг доминантини аниқлаш лозим бўлади. Бизнингча, бутерминларнинг доминанти *меҳнат стажси* ҳисобланади. Тезаурусда улар қуйидагича кўринишга эга бўлади: (доминант ҳамда унинг синонимлари қатъий алфавит тартибида жойлаштирилади):

Меҳнат стажси: синонимлари:

иш стажси

ишлаб чиқариш стажси.

Бундан ҳуқуқий терминологияда фақат *меҳнат стажси* терминидан фойдаланиш лозим эканлиги аён бўлади. Шунингдек, тезаурусда юридик

терминларнинг жинс —тур (гипонимик) муносабати ҳам ўзининг тўлиқ ифодасини топади. Далиллар келтирамиз. «Юридик энциклопедияда бир термин ҳақида шундай дейилган: «Фуқаролик ҳуқуқида икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиш тўғрисидаги келишув, битимнинг тури» (ЮЭ, 542). Бу тушунча *шартнома* термини билан ифодаланади. Айни шу термин негизида 50 тадан ортиқ бирикма термин ҳосил қилинган. Айримларини намуна тариқасида келтирамиз; *ижара шартномаси, ҳадя шартномаси, якка шартнома, пудрат шартномаси, молиялаштириш шартномаси, ҳуҳуҳий шартнома* ва б. Буларнинг ичидан *ҳуҳуҳий шартнома* терминини доминант, аниқроғи, гипероним деб танлаймиз. Демак:

Ҳуқуқий шартнома (гипероним) гипонимлари:

корхонани сотиш шартномаси суғурта шартномаси ўзаро ёрдам шартномаси...

Ўзбек тилининг юридик терминлари тадқиқидан қуйидаги умумий хулосаларга келинди:

1. Истиклол даврида ҳуқуқшуносликда, унинг барча соҳаларида жиддий ўзгаришлар рўй берди: янш Конституция қабул қилинди, кодекслар ишлаб чиқилди, қатор юридик ҳужжатлар тайёрланиб, амалд а қўллаб келинмоқда. Натижада ўзбек тилининг юридик терминологаяси янада бойиди, эски терминларнинг кўпи янги мазмун кашф этди.

2. Ҳозирга юридик терминларнинг шаклланиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Алишер Навоий асарлари, кейинчалик маҳаллий матбуотда ўз ифодасини топган терминлар шундан далолат беради. Мазкур манбаларда қайд этилган терминларнинг бир талайи ҳозирга ҳуқуқшуносликда ҳам ишлатилмоқда.

3. Юридик терминологик система “ншхсларни”, “жиноят турлари”ни, “жиноий ишларни кўриш ҳаракатлари”ни, “судлов органлари”ни, “жазо жойлари”ни, “юридик ҳужжатлар”ни, “суд ҳукми”ни ифодаловчи терминлар мавзуй гуруҳларидан иборат.

4. Юридик терминология ҳам яхлит бир система ҳисобланади. Терминлар ўзаро муносабатини гипонимик, синонимик, антонимик каби турларининг мавжудлиги фикримизнинг тасдиғидир.

5. Юридик терминларнинг шаклланиши ва кейинги тараққиётида ички имкониятларни ўрни жуда катгадир. Терминларнинг — лйк, —чи, -и(ш), -кор каби аффикслар ҳамда — нома, -хона сингари аффиксоидлар билан фаол равишда ясалганлиги шуидан далолат беради.

6. Юридик терминологияда турли андозалар асосида ясалган жуда кўп бирикма терминларнинг ишлатилаётганлиги диҳхатта сазовордир.

7. Юридик терминологик системасини чет тиллардан ўзлаштирилган терминларсиз тасаввур ҳилиш қийин. Бу жараёнда камроқ миҳдорда форс — тожикча, кўплаб арабча ҳамда русча — байналмилал манбаларнинг иштирокини алоҳида таъкидлаш лозим.

8. Ўзбек тилшунослигида, хусусан, лексикографиясида юриспруденция соҳаси бўйича 6 та луғат (терминологик, изоҳли, бир ва икки тилли) ҳамда 2

та ҳомуснинг нашр этилганлига ҳуқуқшуносликда терминологик жараён фаол экаилигии тасдиқлайди. Мазкур луғат ва қомуслар юрйдик терминологияни тартибга солишда муҳим рол ўйнаб келди.

9. Луғатларнинг ютуқлари билан бир қаторда, айрим камчиликлари ҳам мавжуд. Луғатларга ҳуқуқшуносликка алоқаси бўлмаган, бироқ бошқа соҳаларга оид терминларнинг, шунингдек, феъл, сифат, равиш кабиларга оид сўзларинг киришганлиги, терминларнинг гуяли қилиб жойлашгирилиши (буцдай ҳолат керакли терминни топиға жараёнини қийинлаштиради) каби камчиликлар шулар жумласидандир.

10. Ўзбек тили юрйдик терминологиясининг кейинги тараққиётини таъминлашда умумҳуқуқий терминлар тезауруси муҳим рол ўйнайди. Ўзбек лексикографиясида ҳаиузгача бирорта соҳавий терминологиянинг тезауруси тузилмагавлиги зътиборға олинса, бу ишнинг амалға оширилиши янгилик ва муҳим омил эканлиш аён бўлади,

П. Умумҳуқуқий тезауруснинг тузилиши ҳар томонлама аҳамиятға молик, чунки унда юриспудеициянинг барча соҳалари терминлари бир жойға жамулжам қилинади. Натижада юрйдик терминологияни тартибға солиш (масалан, синонимияни бартараф этиш), шу асосда турли—туман луғатлар яратиш имкони туғилади.

Диссертациянинг ас-осий мазмуни қуйидаги ишларда акс этирилган:

ў 1. Ғуломова Г.Ё. Ҳуқуқий атамашунослик ва тилшунослик// «Ҳуқуқ. Право. Ытж 1999. - №1. - Б. 72-75. бетлар.

2. Ғуломова Г.Ё. Аниқлик — юрйдик терминологиясининг асосий мезони / Давлаттили муаммолари ва ечимлари. Илмий тўплам. — Т., 1999. 130— 139 — бетлар.

3. Гуломова Г.Ё, Ўзбек ҳуқуқий терминологияси тараққиёт йўлида / Давлат ТИЛИ муаммолари ваечимлари. Илмий тўплам. — Т., 1999. 108—115—бетлар.
4. Гуломова Г.Ё. Сўздан сўзнинг фарқи бор // Халқ сўзи. 1999. — 16 апр. 4. — бет.
5. Гуломова Г.Ё. Аниқлик — юридик терминологиянинг мезони // Ишонч. 1999. — окт. — 1 — бет. (К.Назаров ҳаммуал.)
6. Гуломова Г.Ё. Транспортмиёнақлиёт? // Ҳаётвақонун. 2001. — №2. — 71 — 73. бетлар.
7. Гуломова Г.Ё. Юридик терминларнинг аниқлиги қонун самарасини оширувчи омилдир / Респ. ФТДК бюлл. 2001. — №1. 107— 110. — бетлар.
8. Гуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологияси бўйича баъзи фикрлар // Ҳаётвақонун. 2001. — №9. — бет.
9. Гуломова Г.Ё. Тил — ҳуқуқнинг яшаш шарта // Ҳуқуқ. 2002. — окт. 2. — бет.
10. Гуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминларини тартибга солиш масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. — №1. 66 — 68. — бетлар.
11. Гуломова Г.Ё. Истиқлол ва ўзбек ҳуқуқий терминологияси // Қонун. 2002. - №11. 36 - 38. - бетлар.
12. Гуломова Г.Ё. Ҳозирги ўзбек юридик терминологиясининг баъзи муаммолари ҳақида / / ОЎЮ тил ва адабиёт фанларини ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатлари. — №3. — Т.: ТДЮИ, 2002. — 12— 14-бетлар.
13. Гуломова Г.Ё. Конституция ва ўзбек юридик терминологияси. Рисола. - Т.: ТДЮИ, 2002. - 3 б.т.
14. Гуломова Г.Ё. қонуншуносликда атамаларнинг аҳамияти // Мулоқот. 2002. — янв., февр. — №1. 28 — 29. —бетлар.
15. Гуломова Г.Ё. Конституция ва қонунчилик техникаси // «ЎзР Конституцияси фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг асоси» илмий—амалий анжуман матер. — Т.: ТДЮИ, 2003. — 255 — 259—бетлар.
16. Гуломова Г.Ё. Аниқлик — юридик тилнинг асоси. ОЎЮ адабиёт фанларини ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатлари. — №5. — Т.: ТДЮИ, 2003. — 185—188—бетлар.
17. Гуломова Г.Ё. Конституциямиз миллий маънавий қомусдир. ТДЮИ илмий тўплами. 2003. — дек. 289— 291— бетлар.
18. Гуломова Г.Ё. Тушунча ва услуб уйғунлиги / / Инсон ва қонун. 2003. — 23авг. 3. — бет.
19. Гуломова Г.Ё. Луғатчилик ривожланиш йўлида // Маърифат. 2003. — 3 авг. 2. — бет.
20. Гуломова Г.Ё. Ўзбек луғатчилиги муаммолари ҳақида. ОЎЮ тил ва адабиёт фанларини ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатлари. — №7. — Т.: ТДЮИ, 2004. 66 — 70 — бетлар.
21. Гуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг тараққиёт

омиллари/ / ТДЮИ «Языш и культура» илмий тўплами. 2004. 20 — 21 — бетлар.

22. Гуломова Г.Ё. Қонунчиликда терминлар аҳамияти. Тил ҳуқуқи — эл ҳуқуқи. // ТЮДИ илмий тўплами. 2004. 39 — 42 — бетлар.

Филологая фанлари номзоди илмий даражасига талабгор Гуломова Гулнора Ёқубовнанинг 10.02.02 — ўзбек тили ихтисослиги бўйича «Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти» мавзусидаги диссертациясининг

ҚИСҚАЧА МАЗМУНИ

Очқич терминлар: юридик терминология, терминологик система, мавзуий гуруҳ, гипонимик муносабат, синонимик алоқа, вариантдорлик, терминлар ясалиши, юридик луғатлар, тезаурус.

Тадқиқот объекти: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, кодекслари ва қонунлари, юридик дарслик, қўлланмалар, луғатлар, қомуслар.

Ишнинг мақсади: ўзбек тилининг юридик терминологиясини система сифатида тадқиқ этиш, унинг мавзуий гуруҳларини, терминларнинг гипонимик, синонимик ва антонимик муносабатларини аниқлаш, юридик луғатларнинг моҳиятини очиқ бериш, юридик тезаурус тузиш масаласини ўртага қўйиш.

Тадқиқот методи: кузатиш ва қиёслаш, объектни система сифатида тадқиқ этиш, тавсифий, қисман тарихий, билишнинг умумилмий усули.

Эришилган натижалар ва уларнинг янгилиги: ўзбек тилшунослигида юридик терминология илк бор система сифатида систем лексикологиянинг терминлар ўзаро муносабати ҳақидаги таълимоти асосида тадқиқ этилди, тадқиқот объектининг мавзуий гуруҳлари, терминлар ясалиши масалаларига аниқлик киритилди, юридик луғат ва қомуслар таҳлил қилиниб, юридик тезаурус тузиш масаласи кўтариб чиқилди.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти: эришилган натижа ва хулосалар ўзбек тили лексикологияси ва терминологиясининг, юрислингвистиканинг назарий асосларини тўлдириш, тезаурус тузиш учун хизмат қилади.

Тадқиқ этилиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: Ишнинг назарий асослари олий ўқув юртларининг филология, юридик факультетлари ва ўқув юртларида махсус курслар ташкил этиш, курс ҳамда диплом ишларини бажаришда қўлланма сифатида фойдаланилиши мумкин.

Диссертацияда фойдаланилган материаллар умумий ёхуд соҳавий (хусусан, юридик) луғатлар, тезаурус тузиш, юриспруденцияга доир дарслик ва қўлланмалар яратиш учун хизмат қила олади.

Қўлланиш соҳаси: қонунларда ишлатилаётган²³ терминларни такомиллаштириш, юридик тил назариясини ўқитиш, соҳавий дарслик ва қўлланмалар яратиш, юрист мутахассислар нутқини ўстиришда фойдаланилади.

Р Е З Ю М Е

Диссертации Гулямовой Гулнары Якубовны на тему «Развитие узбекской юридической терминологии в период независимости» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по

специальности 10.02.02 - узбекский язык

Ключевые термины: юридическая терминология, терминологическая система, тематические группы, гипонимические отношения, синонимические связи, вариантность, образование терминов, юридические словари, тезаурус.

Объект исследования: Конституция, кодексы и законы Республики Узбекистан, учебники и учебные пособия, словари по юриспруденции.

Цель работы: исследование юридической терминологии узбекского языка как система, выявление тематических групп данной терминосистемы, изучение гипонимических, синонимических и антонимических взаимоотношений терминов, установление роли юридических словарей, внесение вопроса о составлении тезауруса юридических терминов.

Метод исследования: наблюдение и сопоставление, исследование юридических терминов как система, частично исторический. Общенаучный способ познания.

Полученные результаты и их новизна: впервые в узбекском языкознании изучена юридическая терминология как система на основе учения системной лексикологии о взаимосвязи терминов, внесены ясность в определении тематических групп и на вопрос образования юридических терминов, анализированы словари по юриспруденции, обоснована необходимость создания тезауруса юридических терминов.

Практическая значимость: полученные результаты и заключения могут быть применены для дополнения теоретической основы лексикологии, терминологии, юрислингвистики, составления тезауруса юридических терминов.

Степень внедрения и экономическая эффективность: теоретические основы работы могут быть применены для организации специальных курсов в филологических, юридических факультетах высших учебных заведений, использование как руководство в осуществлении курсовых и дипломных работ.

Материалы, использованные в диссертации могут оказать непосильную помощь для составления общих или отраслевых (в частности, юридических) словарей, тезауруса для составления учебников и учебных пособий по юриспруденции.

Область применения: упорядочение терминов, употребляемых в законах, отраслевых учебниках и учебных пособий, усовершенствование речи специалистов по юриспруденции.

RESUME

Thesis of Gulyamova Gulnara Yakubovna on the academic degree competition of the candidate of Philology science, specialty 10.02.02 — Uzbek language "Development of Uzbek juridical terminology in the period of Independence"

Key words: juridical terminology, terminological system, thematic groups, hyponymical relations, synonymic links, variability, formation of terms, juridical (law) dictionaries, thesaurus.

Subject of the inquiry: Constitution and Laws of the Republic of Uzbekistan, text — books and educational supplies, juridical (law) dictionaries.

Aim of the inquiry: Exploration of juridical terminology of the Uzbek language as a system, revealing of thematic groups of the given terminological system, studying of hyponymical and synonymic relations of terms, defining of the role of the juridical (law) dictionaries, putting forward a question of compiling a thesaurus of juridical terms.

Method of inquiry: observation and comparative analysis, exploration of juridical terms as a system, partially historical analysis; general scientific method of cognition.

The results achieved and their novelty: For the first time in the Uzbek language the juridical terminology has been studied as a system, based on the concept of system lexicology 011 the interrelationships of terms; clarified the definition of thematic groups and formation of juridical terms; juridical (law) dictionaries have been analyzed; the necessity of compiling the thesaurus of juridical terms has been substantiated.

Practical value: The obtained results and conclusions of the research could be used for contributing theoretical basis of lexicology, terminology, law linguistics, compiling the thesaurus of juridical terms.

Degree of embodiment and economic effectiveness: theoretical basis of the dissertation could be used for organization of special courses in philological and law (juridical) faculties of higher educational institutions and could be applied as guidance in writing of course and diploma papers.

The materials used in the dissertation could be of some help in compiling general or specialized (in particular, juridical) dictionaries, for creation of text — books and educational supplies on law studying.

Sphere of usage: putting in order the terms used in writing laws, specialized text — books and educational supplies, perfection of spoken language of law specialists.

¹ Кошғарий Маҳмуд, Девоиу луготит турк. I — III томлар. — Т., 1960 — 63.

¹ Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. — Т.: Фан, 1977. — 57 — бет.

' Лл.абнй тилда адолатсиз инсофсиз сўзи билан синонимлашади. Бирок юрқдик терминологияда инсофсиз хукм қабилдаги термин ишлатилмайди.